

STURM LÁSZLÓ

Értekező műfajok Vas István életművében

STURM LÁSZLÓ (1967) Budapest

Vas első megjelent műve kritika. Egy orosz mérnök Amerikáról szóló könyvét ismerteti 1928 őszén Kassák új lapjában, a Munkában. Itt 1930 februárjában jelenik meg utolsó kritikája (Ilja Ehrenburg könyvében a hagyományfolytatást méltatva már előlegezi Kassákkal való szakítását – jegyzi meg monográfiájában Fenyő István). Ugyancsak ekkoriban lesz munkatársa a Korunknak. „Minden biztatás nélkül írtam egy nagyon levágó bírálatot Wellsnek egy új, félig-meddig elméleti könyvről [...] A kritikát a kolozsvári Korunknak küldtem el, ismeretlenül és próbaképpen s nem sok reménnyel, mert a mi körünkben nagy tekintélye volt a Korunknak mint komoly, tudományos, marxista folyóiratnak. S a Korunk a következő számban le is hozta, meglepetésemre és nagy öröömre nemcsak a megtiszteltetésért, hanem azért is, mert azt láttam, olyan műfaj nyílt meg előttem, ahol közvetlenül és érthetően tudom közölni azokat a véleményeimet és indulataimat, amelyek nem férnek el verseimben” – írja az emlékező. A Korunkkal való kapcsolat 1931 őszéig tart, amikor a szerkesztő Gaál Gábor visszautasítja Vas nagy ambícióval megírt Lenin-tanulmányát. Az ekkor megjelent írásoknál – amelyeket nem vett be egyetlen későbbi tanulmánykötetbe sem – fontosabb a visszaemlékezésben megfogalmazott felismerés: az értekező műfajok új teret nyitnak emberi-alkotói eszmélkedésének. Végig is kísérik egész életművét. Kötetbe először 1958-ban rendezi őket (*Évek és művek*). 1974-ben jelenik meg a több mint ezerkétszáz oldalas nagy összegzés, *Az ismeretlen isten*. A későbbi írásokat az *Igen is, nem is* (1987) gyűjti egybe.

Mennyiségüket és rangjukat tekintve Vas értekező írásai önálló életműként se vallanának szégyent, szerzőjük helyét a műfaj(ok) – a negyedik műnem? – legjobbjai között jelölik ki. Ám a sokoldalú életműnek is szerves részei. *Az ismeretlen isten* előszavában írja a szerző: „De magamban, belül, nem sokba vettem a műfaji különbségeket. Cikkeimben, tanulmányaimban is mindig arról beszéltem, ami érdekelt, ami fontos volt nekem, és gyakran vettem észre, hogy olyasmi csapódik le a versben, ami előzőleg valamelyik bírálatomban keresett kiutat, és fordítva, a versnek valamilyen tétova rezzenése később egy cikkben jutott végső megfogalmazáshoz.” Hozzátehetjük: a visszaemlékezések elmélkedései is állandóan párhuzamba állíthatóak értekezéseivel, valamint a műfordításhoz is számos műhelytanulmánya, portréja kapcsolódik. Az alkotói szféráknak azonban a témánál is jelentősebb összekötője az alkotói figyelem intenzitása. Az *Évek és művek* darabjaiban – írja monográfiája, Fenyő István – „ugyanazt a magas hőfokú hatni akarást érzékeljük, mint költészetében. Szinte sugárzik belőle, hogy szerzőjének a művészet mindenekelőtt emberalakító tényező, harc az emberiség jobbik énjéért, választás és döntés az élet jelentős dolgaiban.” Korabeli kritikusai hasonló szellemben ragadják meg, a személyiség fedezetében találják a művek egységét. Kardos László: „mindegyiknek valaminő elviség, lényegi állásfoglalás, felelős komolyság ad kivételes súlyt – még azoknak is, amelyekben első vagy futólagos olvasásra csak a játszó virtuozitást érezhetnénk”; Rónay György: „alkalmi tanulmányai arra adnak példát [...] hogyan kell szerencsés szervezéssel a kapott föladatot beleilleszteni, belenöveszteni a magunk szellemi építésébe”. „Minden igazi kritika és tanulmány felfedezés” – írja maga a szerző –, ezért „a kritika is művészet”.

Az általánosan használt értekező írások megjelölés nagy műfaji változatosságot fed le. Kardos László esszékről, portrékról, vázlatokról, kritikákról, vitacikkekről, vallomástöredékekről, interjúkról beszél, Sükösd Mihály még a verselemzést fűzi ezekhez, Pomogáts Béla pedig a költőbarátok estjeit bevezető kis előadásokat veszi még külön műfajnak.

Vas témái legtöbbször irodalmiak. Szinte mindenkiről ír, akitől jelentősebb művet fordított, többek között Villonról, Shakespeare-ről, az angol barokk líráról, Rákócziról, Goethéről, Schillerről, Keatsről, Whitmanról, Apollinaire-ről, Kavafiszról, T. S. Eliotról, Saint-John Perse-ről, Nelly Sachsról, MacLeishről. Máskor alaposan, a hivatalos nézetekkel sokban szembefordulva fejtegeti a műfordítás elvi kérdéseit. A régebbi magyar irodalomból főleg Eötvös József és Arany hatásáról ad számot

BMZ, Fény-Lik, 2007

bővebben, de érinti például Zrínyi, Csokonai és Petőfi munkásságát is. A Nyugat első nemzedékéből Babitsnak és Kosztolányinak szentel több írást, a kommunista hatalomátvétel után értékmentő, polemikus felhangokkal. Egyáltalán, írásainak egyik visszatérő, fontos ösztönzője az irodalom csonkítása elleni küzdelem. Ennek jegyében rendszeresen idéz föl háttérbe szorult alkotókat Somlyó Zoltántól Hajnal Annáig, Nagy Lajostól Kádár Erzsébetig. (Somlyó Zoltánban – ahogy Nadányiban, Reviczkyben – a dalszerű közvetlenséget is megcsodálja, amely neki, bevallása szerint, oly ritkán adatik saját költészetében. A másik végletet, az elvontság következetességét Tandorinál tiszteletteljes idegenkedéssel, másoknál erős fenntartásokkal fogadja.) Nemcsak a kommunista dogmától félti az irodalmat, hanem a hetvenes évek körül jelentkező új, csak a konstrukcióra, a mű megalkotottságára koncentráló irányzatoktól is. Gyakran ír saját nemzedékéről (Takátsról, Rónayról, Radnótirol), és az utánuk következőket is figyelemmel kíséri.

A kötetekbe válogatott interjúkban az irodalmi témák mellett előtérbe kerülnek az önéletrajzi kérdések. Néhány írást szentel a társművészeteknek, a festészetnek (*Watteau ürügyén, Egly boldog festésze*) és a filmnek (*Egy szovjet filmről, Fellini Rómájáról*).

Korjellemző adalék, hogy a témáról elejtett megjegyzések gyakran rejtett aktualizálásra, a cenzúra összebólintó kijátszására adnak módot. (A fordítások hasonló szerepére az író maga hívja föl a figyelmet.) 1948-as Rákóczi-tanulmányában kétszer is említi „gyarmati helyzetünket”. Ugyanitt és az 1952-es Tell Vilmos-drámáról szóló írásban a függetlenségi harcról így ír: „a legoptimistább magyar sem hiheti, hogy a függetlenségi harcok örökségére ma nincsen szükségünk”; „Hozzánk alighanem közvetlenebbül szól, mint az előttünk járó nemzedékhez, mert témája – egy kis nép szabadságharca a betolakodó, idegen elnyomók ellen – ma talán még közelebb és időszerűbb, mint a dráma keletkezésekor volt.” (Váteszi szavak ötvenhat fényében.) A *Tartuffe*, akárcsak a Tell-dráma (mindkettő: 1951) és Kavafisz egy verse kapcsán az elnyomás modern formáira mutat: „nekünk ma az élettelenes képmutatás és szenteskedés korszerűbb változataival van dolgunk”; „politikai őrzőgésbe csap, az elnyomás »elvi« megfogalmazásába, és becsületére válnék bármely mai gyarmatosító hatalom helytartójának”; „De felfogták ezt a verset olyan országokban is, amelyek meg tudták őrizni függetlenségüket, és ahol nem volt divatban az a szokás, hogy mint pártfogókat ünnepeljék elnyomóikat”.

Vas programszerűen vallja, hogy tanulmányt érthetően és egyszerűen (sőt pontosan) kell írni. „A vers ugyan lehet bonyolult, sőt homályos vagy akár érthetetlen, de a költészetéről – mint minden más művészetről is – a lehetőségekhez képest egyszerűen, világosan és érthetően kell beszélni. Idővel azonban megnövekedtek igényeim: túl az egyszerűségen már pontosságra törekedtem.” (Mint oly sokszor, a visszaemlékezésekben szintén érinti a tanulmányokban átgondolt tézist: „Az ilyen fellengőség már akkor is bosszantott. Hogy a művészet túllépi az érthetőség határait, azt rendszerben levőnek találtam. De nem láttam be, miért ne lehessen értelmes és civilizált emberek módján beszélni róla.”)

A szakirodalom igazolja, hogy Vasnak sikerült úgy létrehozni érthető és pontos szöveget, hogy az egyben lényeglátó, érzékeny és tág szemhatáru. „Vas István nem kedveli sem a metaforikus hasonlítás, sem az aforisztikus tömörítést. Kényelmes, hosszú mondatokban szeret fogalmazni, nem a legszebb szót, hanem a legpontosabb kifejezést keresi” – nyugtázza Sükösd Mihály a program megvalósítását. (Talán kicsit túl készségesen, mert Vastól azért nem idegen a megvilágító hasonlat sem, a pontosság meg eleve tömörséget jelent.) Vasy Géza megjegyzése a szöveg egységes sodrására irányítja a figyelmet: „Mindig egy olyan mondattal, egy olyan történetcsírával indít, amely már is a dolgok közepéhez, a lényeghez vezet.” Kardos László példákkal érzékelteti, mennyire viszolyog a szerző a szokványos kifejezésekben kísértő szellemi lustaságtól. „Vas a közhelyes nyelvi megoldásoktól is kényesen riadozik. Ha azt vallja, hogy »rátaláltam a magam hangjára«, ehhez hozzáteszi: »ahogy mondani szokták«. Ha »elidegenedésről« ejt szót, elébe veti: »ahogy mondják«. Ha »modernista törekvésekről« beszél, így könnyíti a szívén: »úgy látom, manapság kedvelik ezt a szót«. A »formabontás« nála kritikai érvelésünk »sűrűn használt mankójává« törpül.” Ugyancsak ő állapítja meg, hogy Vas hajlik a paradox ítéletekre, jelezve, hogy néha át kell kapcsolni egy másfajta logikára, illetve hogy az érthetőségnek is megvannak a határai. „Néhány példa a sok közül: [...] »Halász Gábor maradiságból kíván tőlünk forradalmat«; [...] »Somlyó Györgyről azért nehéz beszélni, mert olyan könnyű róla beszélni«. A paradox gondolat valahogyan rokoni közelben áll azokkal a szkepszist éreztető nyelvi fordulatokkal, amelyekben Vas is sűrűn vall a költészet némely titkainak meg-

oldhatatlanságáról. »Miért olyan igazi az a négy sor? – kérdi Fodor András egyik versét elemezve. – Nem tudnám közvetlenül indokolni.«

Kardos mellett tulajdonképpen Pomogáts Béla is arról ír, hogy Vasnál megvalósul az akár eszményinek tekinthető egyensúly a művészi alkotás tartalmi és formai oldalai között. Kardos szerint „a kortársi kritika arra nézve is gazdag sugallatokat kaphat Vas Istvántól, hogy egy-egy költőt nem elég pusztán »eszmei« vallomásaiban bemutatni és megítélni. De nem elegendő izolált »formáinak« mégoly aprólékos regisztrálása sem. Az igazi, az igazán méltó feladat persze a két elem belső kapcsolatainak nyomozása. Annak felderítése, hogyan finomulnak eszmévé, tartalomká a vers nyelvi-zenei értékei.” Pomogáts szögezi le, miután Vast idézi a költészet rejtett, dallamból-képekből fölszivárgó értelméről: „Mint kritikus mindig e belső, titokzatosabb értelem megfejtésére vállalkozott.” Hangsúlyozza azt is, hogy Vas mindig a kor, a társadalom, az életmű, egyszóval valami átfogó egység összefüggésébe emeli az adott műveket, jelenségeket: „a szöveg jelentését, illetve az írói személyiség természetét világította meg, innen haladt az általános következtetések felé: az irodalomtörténet tágasabb kategóriáihoz és összefüggéseikhez, az életmű, az irányzat vagy a korszak megértéséhez, magyarázatához. [...] Tudta, hogy a jó kritika alapvető feltétele a jó és pontos olvasás, amely az irodalmi mű teljes információs bázisát és mögöttes világát is figyelembe veszi.”

„Helyes az anyagot legyőzni, de helytelen megtagadni” – írja maga Vas, akár tartalom és forma viszonyára is alkalmazhatóan. Persze könnyen elakadunk, ha a hagyományos tartalom–forma kettősség egyikét akarnánk anyagnak kinevezni. Leginkább akkor lendülhetünk tovább, ha a tartalom és a forma viszonyba rendezését vesszük szellemnek, amihez képest a dualizmus mindkét fele – a formátlan téma és az üresen őrlő forma – önmagában csak anyag. (Az ént határozza meg Vas hasonló fölfogásban egy 1971-es beszélgetésben: „az én az, amit az ember életében hozzá-szerez ahhoz az ősan-yaghoz vagy hozományhoz, ahhoz a biológiai örökséghez, ami minden emberben, vagy legalábbis nagyon sok emberben hasonló. Én az, amivel az ember ezt az eredeti ősan-yagát alakítani tudja, például az igazi emberi kapcsolatokban.” Amikor „hivalkodó, dekadens hangulatot” vet a korai Radnóti szemére, publicisztikát emleget Hegedűs Géza verseivel kapcsolatban („van egy műfaj, amellyel a »költészet lényege« hadilábon áll: a publicisztika”, „keneteljeséget” és „olcsó szimbolizmust” lát a Mécs-versek többségében, akkor a tágan értett tartalom feldolgozatlanosságát teszi szóvá. De fölfigyel a hatvanas–hetvenes évektől jelentkező folyamatra is, a hivalkodó formaművészetre: „Ez a költői formaművészet [...] mélységes rokonság szálaival fűződik a filozófia legújabb irányzatához, amelynek lényegét röviden [...] úgy jelölhetném: a szerkezet vizsgálata, és amelynek egyik eredete éppen a nyelvészeti strukturalizmus.” Ezzel szemben hangsúlyozza a tartalom kiiktathatlanságát: „éppen a nagy költészet jellemvonása, hogy igenis van ilyen, parlagian megszövegezzhető tengelye – ami persze, semmiképpen sem ad képet nagyságáról, szépségéről, igazságáról, gazdagságáról”. A Rónay Györgyről írott kritikában a helyes közép-sávot jelöli ki (és újra előkerül a „parlag”, a műveletlenül hagyott föld kioltottan is pislákoló metaforája): „Az elvont költészetnek még több élményre van szüksége, mint a valószerűnek, hogy legyen honnan *elvonnia* a maga eszményibb életét. Mert természetesen ennek a lírai módszernek is megvannak a maga veszélyei, s ha a valószerűség könnyen parlagiságba téved, az elvont líra jellemző betegsége a sterilitás, meddő kényesség.”

A tanulmányírására gyakorolt hatások közül Vas visszaemlékezéseiben csak néhányat emel ki. Publikálatlan Lenin-tanulmányára Valéry módszere nyomta rá a bélyegét. A Válaszban megjelent cikksorozatában már megjelenése után nem sokkal tudatosítja Németh László és Cs. Szabó László szellemi-stilisztikai jelenlétét. Utóbbiban „sokoldalú otthonossága és tudása”, „nagyvilágian színes és eleven írásmodora” vonzotta, Némethben stílusereje és a mondanivalót áttekinthetővé gyúró formálókészsége mellett az, „hogyan kell a keménységet és a telitalálatot az irodalomban illendő és az egész életműnek kijáró tisztelettel egyesíteni”. Még Szabolcsi Bence Argonautákban megjelent tanulmányára tér ki részletesebben: „nekem Poirot mester beszámolóit juttatta eszembe. Lám, hát így is lehet filológiai értekezést írni, gondoltam, feszültséget ébresztve, és ez nem rontja le a tanulmány hitelét és színvonalát. Mi következhetik ebből? Hogy Agatha Christie módszere a magasabb műfajokban is beválhatik.” Végso eszménye azonban alighanem a „személyes hangon, de tárgyilagos és következetes logikával” író, leplezetlen szubjektivitást könnyed eleganciával egyesítő Babits. Akit sokak, köztük a rajongva tisztelt Rákóczi prózastílusa igazol vissza, tanulmányra is alkalmazhatóan: „Rákóczi a leghitelesebb elbeszélők egyike. Stílusának dísztelenségét ellensúlyozza az

a remek vegyítés és szerkesztés, amelyet csak az átsütő élet és élmény benső, helyes értékelése adhatott meg.”

A stílus beállítottságot is jelent. Vas esetében ez a beállítottság ugyanaz, mint amelyet ő mutat be Schöpfung kapcsán: „a finom szövetű konzervativizmus, mely legalkalmasabb arra, hogy a mindenkori újat megértse, és értékeiben meglássa az irodalomtörténet folytonosságát”.

„Szubjektivitás”, „élmény” és a hasonló kifejezések mind a – náluk is gyakrabban emlegetett – személyiség felé mutatnak. A költő már a kassági avantgárdtól is azért idegenedik el, mert személytelennek találja. Élete végéig kitart a személyiség védelme mellett, szemben a modernség hangadóival. „Az európai líra modernségének egyik fődogmája a személytelenség, aminthogy az európai költészetből ki is vesztek a nagy személyiségek – az utolsók épp azok voltak, akik a személytelenség programját megfogalmazták” – írja 1973-ban. Kabdebó Lóránttal beszélgetve a *Párbeszéd két ismeretlen között* két szólamát is értelmezhetőnek tartja a két költészetfelfogás, a személyes és a személytelen vitájaként.

A személyiség kulcsszerepet kap Vas modernség- és művészetértelmezésében. A modernség személyes ágának eredetét egész Villonig követi: „Villon azok közé a nagy lírikusok közé tartozik, akiknek élete és költészete elválaszthatatlan, akiknek lírájából nemcsak egy személyiséget, hanem egy személyes sorsot is megismerünk, s akiknek költészete híven tükrözi életük regényét. A középkor személytelen, általánosságokba vesző költészete után Villon az első modern, személyes költő a világirodalomban.” Belterjesen pszichologizáló és egyéb félreértések elkerülése végett még hozzáteszi: „A személyesség persze akkor tágul igazán nagy költészetté, ha magával együtt egy világot emel az irodalomba.” (Egy 1970-es, Kálnokyról írt esszéjében „gyengébbek kedvéért” ugyanezt ismétli meg kicsit bővebben.) Donne is talán azért a legnagyobb angol metafizikus költő, mert „élet és költészet nála, s e korban talán egyedül nála összeforrt”. Bár többször elkülöníti a modernség (egyáltalán a költészet?) személyes és személytelen vonulatát, ez esetleg félrevezető lehet. Úgy látszik ugyanis, hogy igazából minden értékes költészet mögött elvárja és érzékeli a személyességet. A különbség inkább abban van, hogy „életregény”-szerűen összeálló, közvetlenebb vagy rejtőzködő személyességről van-e szó. Várad Szabolcsnál ilyen értelemben választja szét a vallomásos és a nem vallomásos személyességet: „legföljebb azért hathat »objektíven«, mert akármilyen személyes, mégsem vallomásos”. A történelmi tematikájú Kavafisz szintén „kivételesen személyes – ami csak látszólag mond ellent ironiájának, tartózkodásának, közvetett módszerének és annak, hogy legjellemzőbb műfaja a történelmi anekdota. Legtárgyilagosabb témájú és hangvételi verseibe is valamilyen rejtélyes alkímiával bele tudta olvasztani a maga legszemélyesebb életét: nyilván innen van – ha odafigyelünk – szívszorítóan személyes hatásuk.” (Az alkotó, alkotás, hatás bonyolult áttételeire máskor is használt, kedves metaforája az „alkímia”). A nyíltabban önéletrajzi költők közül elég egy világirodalmi és egy magyar példa az idézetek mellé: „talán éppen Whitman példázza legnagyobb erővel, hogy az igazi költészet nem csupán az irodalom egyik ága, hanem életnek és alkotásnak egysége, maga is élettevékenység, az életnek bizonyos fajta érzékelése és végigélése. Ezen túl Whitman osztozik a nagy európai költőknek abban a sajátosságában, hogy művükben van valamilyen regényszerű folyamatosság, egy emberi sors és környezet eposza vagy története”; „Kosztolányi ahhoz az újkori költőtípushoz tartozik, melynek kimagasló egyéniségei – mint Goethe, Puskin, Petőfi – már régen hozzászoktatták a köztudatot, hogy a nagy líra velejárójának tekintse ne csupán a határozottan megrajzolt személyiséget, hanem ezen túl bizonyos fokig e személyiség s vele együtt a költői környezet történetét is. A nagy költők műve egyre jobban összefonódott életrajzukkal, verseik végül is önkéntelen, szerves kompozícióvá, külső-belső történetessé, valamiféle lírai regényé rendeződtek.”

A – gyötrődve vagy büszkén – dogmává emelt személyiségvesztés elválaszthatatlan a valóság elvesztésétől: „Bizonyos fajta modern költészet dezintegrációjában következetes folyamat volt, hogy amikor már nem hitt a világ és az emberek valóságában és összefüggéseiben, elvesztette az én, a személyiség összefüggő valóságát is. Saint-John Perse lírájában viszont éppilyen természetes együttjárója a személyiség szuverenitásának a világ valósága és az emberek szuverenitása.” Mi az oka ennek a kettős veszteségnek? Tanulmányai alapján fölveszhető a nagyvárosi életforma és a technika eluralkodása éppúgy, mint az eltömegesedés vagy a ma leginkább globalizációnak nevezett „alexandriai” kultúra, de kimondottan nem foglal állást. Mindenesetre úgy látja, a személyiség és egyáltalán minden érték kialakítása a jelenben egyéni erőfeszítést követel. Pontosabban fokozott

erőfeszítést, „az ár ellen úszás lendületét”, hiszen a harmonikus(abb) közösségek és életformák megszűnése előtt sem zajlott automatikusan a szellemi-lelki növekedés. Elvértve jöhet létre nagyság „pokoljárás” nélkül. A *Tiszta költészet* című esszéje szerint nálunk egyetlen ilyen kivételes eset volt: Petőfi. A megtett út pedig a műveken is rajta hagyja a nyomát, itt szintén csak egyetlen kivétel van talán: Egry „boldog festészete”.

A kényelemszeretet és a szenvedéstől való félelem, főleg az elbizonytalanodó értékek közegében, a könnyebb, de talmibb megoldások felé csábít. A *fiatalokról* írva (a hatvanas évek végén) az irodalmi tévutak nagy részét is ide, a tapasztalat és a szembenézés hiányosságaira vezeti vissza: az irodalmi ágazatban túl korán elhelyezkedő író esetében „fennáll az a veszély, hogy túl korán elszakad attól a köznapi valóságtól, amely a lírának is az egyik legfőbb hitelforrása. És kevés költőben olyan erős a valóságérzék, hogy ha már egyszer belekerült, ki tud törni – ha csak ideig-óráig is – ebből a valóságsgazény irodalmi üzemből. Ebből a valóságghiányból következik a gyerekkor mitizálása, vagyis a folyamatos visszamenekülés abba az időszakba, amikor teljes és közvetlen kapcsolatunk volt a valósággal – márpedig a gyerekkori élményekből [...] a legügyesebb költő is csak egy ideig tud megélni [...] Innen az álmitosz, álvízió, álintellektualitás eluralkodása a lírában. Vannak, igaz, olyan irányzatok, iskolák is, amelyek a valóságot végleg kirekesztik a költészetből. Gondolom, ezeket is főként olyan költők találták ki, akiknek foglalkozásuk lett az irodalom.”

A modern elbizonytalanodással szemben Vas álláspontja határozott: „Sohase kételkedtem a valóságban”; „sohasem kételkedtem abban, hogy a valóság van”. A valóság egyrészt ellenállás, determináció. Az első idézet így folytatódik: „Sőt, mindig az emberi kötöttségek világa izgatott.” Másrészt különböző jelenségek viszonyrendszere. Ahogy a második idézet folytatása fogalmaz: „a valóságot sohasem képzeltem önmagában felfogható valaminek, s hogy minden valamiben legalább két valamit láttam – a tételt és az ellentételt –, és persze valami harmadikat is – a küzdelmet? az ölelkezést? –, mindenesetre kettejük viszonyát”. A személyiség és a mű – személyiséget kifejező és azt továbbsegítő – valóságát is ez a látásmód határozza meg. A személyiséget illetően Vas ifjúkori tapasztalata saját kínzó hasadtsága, valamint életének „kontrapunktikus törvényszerűsége”. (Kassák szigorú, letisztult világának felfedezése idején így talál rá ellenpont gyanánt Dosztojevszkijre és a népdalra.) Ám alaptapasztalat számára, hogy a hasadtság, a felmerülő ellenpont sokszor igazabb belátásokra, növekedésre serkent. Alighanem a szenvedés és az öröm lényegisége, illetve ezek alakíthatósága tették számára magától értetődővé a külvilág és az én létezését.

Nem egészen egyértelmű, vajon a világ és a személyiség ellenfélként vagy segítőként áll-e egymással szemben. A *Mérleg* című asztrológiai eszmefuttatás egy részlete szerint az emberi határozottan elválík a nem emberitől: „Az évszakok váltakozása, a reggelek és alkonyatok kérlelhetetlen monotóniája jelezte azt a világütemet, amely az égi és földi dolgokat valamilyen melankolikus és megnyugtató egységbe foglalja. [...] S azt is tudtam, hogy a mi dolgunk, embereké, létünkkel valami mást mondani, mint amit a világ monotóniája akar. S hogy a világegyetem legfőbb értelme és érdekessége ez a kicsi szakadár akarat a belsejében, amely a naprendszer hol közönyös, hol ellenséges törvényeivel vagy törvényei ellen iparkodik megvalósulni, akár a költő titkos szándéka az egyetemes formákon keresztül.” Azonban az embert részben szintén a nem emberi világ tölti ki, a szabad én szerepe lényegében a felismerésre és az elrendezésre-alakításra korlátozódik: az asztrológia szerint „a személyiséget is személytelen erők egyéni találkozásai határozza meg”, ahogy a pszichoanalízis szerint is. „Csakhogy az asztrológia ezeket az erőket nem befelé, a mélyben, hanem kifelé, a magasban keresi.” Vas úgy írja ezt az esszét, hogy nem teszi egyértelművé, vajon csak egykori nézeteit rekonstruálja-e, vagy érvényes világszemléletét fejt-e ki. Szemlélete egyik végletének mindenképpen elfogadhatjuk, amely még akár összeegyeztethető egyéb, emberi és nem emberi nagyobb harmóniáját sugalló eszmélkedéseivel. Többnyire ugyanis a körülményeket olyan akadálynak látja, amelyek egyben lehetővé teszik a rajtuk való túlnövést, a viszonylagos kiteljesedést. Az ellentétek egyszerre való jelentkezése, amilyen kínzó sokszor, de épp annyira ösztönző is, és talán épp az ellentétek egymás elleni kijátszása ad esélyt a túljutásra. Magában *A Mérlegben* utal a fiatalkori marxizmus ez irányban áldásos hatására: „Bécsben marxista szemináriumokat hallgattam, s ennek köszönhettem, hogy később megértettem, mit jelent az, ha valaki áttöri az »eltárgyasodás« kereteit.” És itt összegzi leginkább érvényesnek tekinthető belátását: „Az életnek és a történelemnek erre az egész, nagy anyagbefektetéssel és sok leleménnyel rendezett csodarendszerére voltaképpen szüksége van a léleknek, mint Nizsinszkijnek a nehézkes ére. [...] A »szabad akarat« ravasz kifejezés

és némileg paradox, hiszen ha megvolna a teljes szabadsága, már nem érdemelné meg az akarat elnevezést. De nincs meg. Tegyük hozzá, hogy hál' istennek, mert mit ér az olyan szándék, amit semmi sem térít el az útjából? »Akaratunk szabadsága olyan, mint az egyenlőség. Nem sajátunk, de egy lehetőség« – írja Eötvös, a szabad akarat mártírja. Ezek csak kivételek – fanyalog erre korunk hőse. De érdemes-e másra figyelni, mint a kivételekre? Minden szabály értük van. A csontoknak, csillagzatoknak, a társadalomnak, történelemnek, tudattalannak végzetes komplexusai annyi nekik, mint művésznek a márvány, az olaj, a pentatonika, az ionikum. Csak azzal dolgozhatnak, ami megadatott nekik, de semmi sem szabhatja meg, hogy mit csinálnak belőle.” Az 1943-as írás még fiatalos lelkesedéssel, még a későbbi történelmi tapasztalatok fanyarsága nélkül, de lényegében marandóan fogalmazza meg Vas uralkodó eszméit.

Túl kell jutni az adott kereteken. Ennek jegyében csodálja Rákócziiban az adott helyzetét több irányban áttörő nagyságot („talán legszebb példája a független emberi szellemnek”). Az irodalom értékelésében szintén ez a mértékadó. „Balassi szerelmének pillanata [...] az a tündöklő pillanat, amikor hirtelen eldőlt, hogy költészetünk túlnő kisszerű körülményeinek szűkösségén, szükségletein és követelményein, és – ha csak elzártan és a magunk számára is – egyetemes érvényű, szívet és világot nyitó, nagy líra lesz belőle.” A kiegyezés korának írói az adott társadalmi kereteket „inkább betöltik, mintsem áttörik”, többnyire csak szórakoztató jellegű irodalmat hoznak létre. „Ezt a mélabús elbeszélést váltja fel a Nyugat indulásának hőskölteménye. Itt persze az írók túlnőnek az őket környező társadalmon.” Kálnoky nagy „pesszimista” versével kapcsolatban szögezi le: „determinációnkon a tudatunkkal áttörni – már egy neme a megváltásnak”.

A saját életén belüli determinációk és „megváltások” a *Nehéz szerelemnek* is egyik központi témája. A szóhasználat jelzi, emberképét vallásos távlatig emeli. Saját keresztény hitét a személyiség lehetősége alapozza meg. A Vigília körkérdésére mondja: „Az én szememben mindennek, ami személyiség, Jézus személye ad értelmet, jogosultságot, reményt. Én azért lehetek én, mert Jézus Ő volt.” Tandori-értelmezéséből kiderül, a személyiséget hiányolva a modern irodalom egyik ágából, egyúttal, végső soron Jézust hiányolja: „Csakhogy az ember fiának kínhalála és feltámadása kirína durvaságával Tandori légneműbb lírájából [...] ezért a Tandori gondolatiságát besugárzó, isten nélküli, tehát végleg nonfiguratív metafizika. E metafizika háttere a kikerülhetetlenül személyes és konkrét kereszténység helyett ezért a buddhizmusból elvont Zen, a nyugati világnak ez a nagy szellemi divatja.” (Máskor a zsidóságot látja egyoldalúnak, csonkának a kereszténységgel szemben: „A zsidó princípium nem akart hatni a szemre, az érzékekre, csak a szellemre [...] a héberek minden művészi képessége az írásba áradt”; „Ez a külsőségeiben oly képtelenül megkötött vallás a legfőbb dolgokban meglehetősen bizonytalan. [...] Ez a hívóival annyira kegyetlen vallás nem ismeri azt a bölcs és emberi távolságot, amit a kereszténység a hit és az élet között meg tudott találni, ami a keresztény lelket a bűnök közt is egyenesen tarthatta.”

Mindennek átgondolásával már a jelen „alexandriaisága”-globalizáltsága sem tűnik csak hátránynak. „Balgaság volna tagadni, hogy Alexandriában élünk” – írja Halász Gábornak szánt, de csak jóval később megjelentetett vitacikkében. „Egy kultúra alkonyán élünk, ha nem mélyen benne az estében. Alexandria hátrányait el kell viselnünk: bolondok vagyunk, ha nem nyúlunk ajándékai után” – jegyzi föl '44-es naplójában. És mik ezek az előnyök (és hátrányok)? „A mai szellemi zűrzavarnak vannak veszélyei és vannak előnyei. Nehéz benne tájékozódni, biztos talajt, elfogadható irányítást találni. De soha ilyen alkalom a választásra, soha ilyen bőség, ennyi szín! [...] nyitva áll az egész eddigi műveltség. [...] Persze, ennyi szabadság és érdeklődés mellett nem csoda, ha egy könyvnek sincs olyan sorsdöntő hatása.” Azért tekinti Proustot és Thomas Mann-t a kor reprezentatív szerzőinek, mert bőven merítenek a felnyíló műveltségekből. Ám a merítés, az érdeklődés és a személyiség irányítása során elengedhetetlen az önismeret: „aki hajlamainál magasabbra tör, bigott vagy szenvelgő”.

Visszaemlékezéseiből, de magukból a tanulmányköteteiből is nyilvánvaló, mindez saját mélyen átélt tapasztalata. Gyermek- és ifjúkora, majd a történelem által rákényszerített helyzetek elveszettségérzése, ahogy a felszabadulásélmények is kiélezték az önazonosság-választás és -alakítás kérdéseit. Kádár Erzsébet, Goethe és mások esetében középpontba állítja önalakításukat és identitásválasztásukat. Eötvösben mintha kiváltképp önmaga útjára ismerne: „Nem tartozott azokhoz a szerencsés egyéniségekhez, akiknek megengedte a sors, hogy hívek maradjanak termőtalajukhoz, hogy alkotásuk szervesen nőjön saját természetükből, hogy gyermekkoruk diadalmaskod-

jék életük betetőzésében, hogy eszményeik ne fordítsák őket eredeti környezetük és neveltetésük, sőt hajlamaik ellen. Eötvös azok közül az öncsonkításra ítél szellemek közül való, akiknek már leggyöngédebb életkorukban erőszakkal kell elszakítani saját magukat a természetes összhangtól, amely egész életművükből hiányozni fog, akiknek legnagyobb harcaikat önmaguk ellen kell vívniok. S ha elég erős az akaratuk arra, hogy a meghasonlást kikerüljék, úgy az a veszély fenyegeti őket, hogy az ösztönök tápláló nedveit erőszakkal elapasztván, szellemük hamar kiszárad és meddővé válik.” A száraz intellektualizmus veszélyét maga Vas is állandóan érzi. Magánéletében talán ennek ellensúlyozására hívja ki az érzelmi (és érzéki) kalandokat. Művészetében pedig a feszültségek tudatos vállalásától és ezzel együtt a gondolat életalakító súlyától, átéltségétől reméli az élettellest. Már huszonhat évesen írt bírálatában kikristályosodott véleményét találunk: „Németh László gondolatai elevenek és átéltek, s ez adja művének legnagyobb értékét. [...] Manapság a gondolatnak olyan válságait éljük át, hogy aki megkísérel önállóan és merészen gondolkodni, szóval »átélni« a gondolatait, aligha kerülheti el az ellentmondás veszedelmét, a gondolatmenet simasága és töretlen következetessége viszont rendszerint a gondolkodó felületességét vádolja.”

Persze nemcsak a gondolatot fenyegeti, hogy elszakad az élettől, az életet is, hogy elszakad a gondolattól. A cél a kettő minél magasabb szintű egyeztetése személyiségben, társadalomban, költészetben. (A társadalom alig befolyásolható kényszerek alatt áll, ezért leginkább a másik kettő alakításával, példájával javítható.) A költészet – ahogy a személyiség – tulajdonképpen a helyes arányok megtalálása, kiküzdése. Ilyen értelemben a költészet túlmegy a versírásón. MacLeishről írja: „A költészetet a tudás eszközének tartja, nem a statisztikai és információs tudás, hanem az eleven tudás eszközének, sőt egyetlen eszközének – és abban is hisz, hogy csak az eleven tudás tud létrehozni valamit a világon. Az is igaz, hogy a versben csak a költészet *egyik* megnyilvánulását látja. És azt hiszi, csak a költészet által *történik* egyáltalán valami a világban.” A műveltség azért és annyiban érvényes, ha mintákat ad az ellentétek működtetésére: „Apollinaire sem választotta el a műveltséget az élettől, s költői kelléktárának, képalkotásának és képzettársításainak szerves része az egész emberi történelem, sőt a vallások, mitológiák, hiedelmek világa.”

Az ellentétek egybelátása nem az elmosásukon vagy enyhítésükön alapul. Visszaemlékezéseiben ismétlődő meglátás, hogy a gondolat végiggondolatlansága a kiteljesedés egyik fő akadálya: „De hogy ezt végiggondoljam, ahhoz még nem volt bátorságom”; „később sem tudtam, nem is mertem végigelemezni – s az ilyen elemzési hiányokat akkoriban szívesen pótoltam a »sors«, a »végzet« kényelmes fogalmaival” (apropó kényelem: „a művészetben semmi sem elkedvetlenítőbb a kényelemszerettnél, legyen az akár »spontán« renyheség, amelyiknek eszébe sem jut keresni, akár iskolázott rutin”); „De még nem volt merszem hozzá, el is gondolni azt, amit gondolni kezdtem.” A végigvitt gondolat viszont olyan erőterét nyitja meg az emberi létezésnek, amely fölé az ösztön és az érzelem kalandjaival. Az intellektualitás terhe erénnyé válhat: „Az értelem élményeit ugyanolyan valóságosan élni, mint az ösztönök élményeit – ez éppen a tudatos költő kiváltsága.”

Az így kibontott eszme méltó társa csak a szenvedélyig fokozott érzelem (illetve ösztön) lehet. A pusztá harmóniát hiteltelennek érzi: „A helleraui iskola [...] a test meg a mozdulat harmonikus, tehát jobbára kifejezéstelen szépségére törekedett. Én ezt a dekoratív célokra kitenyészített és kiművelt szépséget úri fényűzésnek tekintettem.” A végletek egybekapcsolása válik sodróan személyes üggyé. Talán a korszakok, alkotók, művek egyik jellegadó meghatározója, milyen minőségeket lényegítenek szokatlanná és termékennyé. Alighanem Donne és társai nyomán döbönt erre a felismerésre, ezért róluk szólva mindig a végletek találkozását hozza szóba: Marvell verse „két, rendszerint ellentétes mértéktelenségből keletkezett, az ész és a szenvedély kölcsönös felcsigázásából, s ezért a világirodalom egyik legérdekesebb és legsikerültebb verse”. Az őt az angol barokk költőkkel megismertető íróársát és keresztapját hasonlóan mutatja be: „Van irodalmunknak egy jelensége [...] amellyel Szentkuthyt némi öntudatlan rokonság kapcsolja össze: *Az ember tragédiája*. A végletes gondolkodásnak és végletes képzeteknek ugyanaz a szerves együvé tartozása, ugyanolyan éber és mohó figyelem, amely magába szívja és beleszövi a műbe a kor szellemi áramlatait.” Még Nemes Nagy látszólagos fegyelme mögött is ott van az ellentétek – igaz, immár nem barokkos – rendszere: „Szigorúság és lobogás, szenvedély és értelem, valóság és elvontság, élet és filozófia tartják fenn e líra feszültségét. Majdnem azt mondtam, donne-i feszültségét. Csakhogy jellege éppen nem barokk, mert a barbár feszültséget franciásan klasszikus arányérzék tartja kordában.” Talán az sem véletlen, hogy Vas Nemes Naggyal kapcsolatban nem a szenvedélyt, hanem a feszültséget

emeli ki. Bertha Bulcsúval beszélgetve különíti el a két fogalmat: „Én szenvedély nélkül nem tudok élni. Olvastam egy interjúban, hogy Illés Endre feszültség nélkül nem tud élni. Én feszültség nélkül igen, de szenvedély nélkül nem.” Egy ízlésnek rendeli alá a fiatal költőnő az ellentéteket, és ezáltal eleve korlátozza őket, sugallja kimondatlanul a fenti szóhasználat. Legalábbis a kritikát záró fenn-tartások azt támasztják alá, hogy nem engedi magához elég közel a valóságot: „De meddig tarthat még nála a szépség csitító hatása? [...] Lírája máris aggasztóan kész.”

A legnagyobbak, a klasszikusok is mértékhez rendelik az élet kaotikus sokszínűségét. Goethéről írja: „Nincs még egy költő vagy író a világirodalomban, aki az érzelmenek, a léleknek, a sorsnak ennyire egyéni, egyszeri élményeit és kalandjait ilyen általános érvényűvé, egyetemessé, ilyen *klasszikussá* tudta volna megmintázni [...] Az ő klasszicizmusa eltökélt magatartás volt, győzelem a saját romantikáján.” Goethe rendje azonban nem átvett, elfogadott, hanem kiküzdött, az egyénit egyetemessé tágító rend. Az egyénit, adottat, korszerűt a mítoszig emeli: „Mert ki ne tudná, hogy korhoz tartozás, korhoz kötöttség nélkül nincs »örök érték«, s viszont e többlet nélkül minden korszerűség hiteltelen, érvénytelen külsőség marad? [...] A nagy költő személyiségének vegykonyhája ezeket a korszerűségeket egyéni képletté alakítja át, s ezzel rögtön tágítja is érvényességüket.” Az igazi nagy klasszikusok – Goethe mellett mindenképp ezek közé sorolja Horatiust, Aranyt és T. S. Eliotot, esetleg Apollinaire-t és József Attilát – saját korukat és életüket képesek mítoszian egyetememes életmintává formálni. Még az olyan nagyra becsült példakép is, mint Kosztolányi, alatta marad a klasszikus mércének: „Az élmény nála csak költészetté alakult át, s még nem mítosszá, mint általában azoknál, akiket igazán nagy költőnek tartanak. A jelenségek, a tárgyak többlet megőriztek eredeti búvkörükből, mint ahogy az emelkedettebb költészetben szokásos; verseit élvezve határozottan egy földi élet áramlását érezzük meg.”

A végletek kihívják a paradoxonok összeegyeztetésének, végső soron a megváltásnak az éssen túli reményét. Innen a mítosz igénye. A végső alap maga Jézus, az ő „gondolkodásának paradox szikrázásai, szenvedélyes végletei”. „Az ő szellemében is helye volt, mint annyi végletnek, az aszkézisnak és a hedonizmusnak. Csak éppen a mértéktartást nem kedvelte.” A szeretet ad bátorságot és módszert a végletek magunkra szabadításához: „a szeretet mindent ment és áthidal. De nem a természetes szeretet.” Mindez az evangéliumok kapcsán hangzik el, de a költészetben is érvényes. Például Garai Gábor estjét bevezetve mondja: „a költők udvariassága az érthetőség és zeneiség. Csakhogy az igazi, a nem külsődleges, hanem szívbeli udvariasság aranyfedezete mindig valamilyen magasrendű szeretet.” Ezért látja úgy, hogy a líra magja a dal, vagyis az érzelm közvetlen kinyilvánítása. Radnóti írja, hogy „rátalál minden költészet alapelemére, a *dal-ra*”. „Vers nélkül nem volna világ” – mondja egy beszélgetésben. És hogy mitől jó egy vers? „Jól van megcsinálva, Isten kegyelme is közreműködött benne... nem tudom. De a vers a világ teteje.” Logikusan következik ebből az a meggyőződés, hogy „a költészet, legalábbis a líra kezdete, alapja, legállandóbb eleme a szerelmi líra”.

Többször megállapítja önmagáról, hogy nagyon ritkán sikerül dalt írnia, de még fordítania is. A gondolatrendszerében azonban ez nem okvetlenül jelent csökkentértékűséget. Inkább a korszerűségből adódik. A jelen összezavarodott, bonyolult viszonyai között alig-alig lehetséges a lényegi meglátásokat egyszerű érzelmeként kifejezni. Összeáll azonban a jó versben valami érzelmi összhang, de ez őrzí magán korunk „bizarrságát”, akár a cirkuszi mutatványosságig menően. Utóbbira Fellininél tér ki, az előbbire Zrínyi versét értelmezve: „a papíron pennával s a csatateren karddal való »írásnak« egybevetése, a maga bizarrságával rögtön vonzóbban hat a mi modern képzeletünkre”. Zrínyi és Donne-ék fölfedezése nem véletlen. Vas, mint a fenti idézetből is kiderül, elevennek látja a barokk örökségét: ész és szenvedély együttes vállalását, a körmönfont kifejezésekben megmutatkozó összetett látásmódot, a köznapi logikát egyszerre tiszteletben tartó és meghaladó szemléletet.

A másik sokat emlegetett, alapvető irodalmi stílus számára a romantika. A végletek, a szenvedélyek igénye szükségszerűen vezetett ennek a sok kortársa által lebecsült fogalomnak az újra-élesztéséhez. Tud a dekadens változatról, a pusztá szertelenségről, de tud korstíluson túlnyúló örök élet- és szemléletmód voltáról is, amely tulajdonképpen maga a költészet: „Mondhatjuk ezt romantikának is, ha romantikán nem irányt értünk, hanem az életnek azt a színességét, gyönyörköd-tető izgalmát, amely a művészetnek is egyik legfőbb vonzereje.” A romantika azonban megkívánja a klasszicitás, latinosság, illetve a realitás, gyakorlatiasság ellensúlyát, ha nem akar pusztá rajongás-

sá torzulni vagy érzelgősségbe szétfolyni. Nemcsak az irodalomban, de Rákóczi sorsában is ezt az egyensúlyt csodálja: „Rákóczi felfogása és érdeklődése – mint az igazi, sorsukban romantikus embereké általában – reális és gyakorlatias.”

A magyarság esetében még valamiféle nemzetkaraktert is lát a romantikában (kedvező esetben itt is bölcs realizmussal vagy „latinossággal” kiegészülve). Egyetértéssel idézi Valéry szavait: „A romanticizmus, amely itt, Franciaországban nem volt más, mint szándékos és mesterséges bevezetése egy »irányzatos« divatnak, azzal a szándékkal, hogy megdöbentse és kihívja a közvéleményt [...] ez a romanticizmus a magyaroknál tősgyökeres és eredeti volt, a nemzeti jellemnek egészen természetes terméke.” A magyar költőkről írva lépten-nyomon fölbukkan a romantika fogalma (vagy körülírása). A vitacikk műfajából adódó túlzással talán, de saját nemzedékét is ilyennek látja: „Soha romantikusabb nemzedéket! Legfeljebb azt mondhatnám, az előbbi paradoxont folytatva, hogy romantikánk végletessége elbírja a klasszikus formákat is.” A magyar nemzetjellemezéshez visszatérve a romantika mellett egy csokorra való gyűjthetünk össze idevágó megjegyzéseiből. A *világuralomról* című vitacikkében „rózsánépnek” látja a magyart a maga előkelőségével és kiteljesedni kívánó szabadságvágyával, és szembeállítja az uralomra törő „bojtorjännépekkel”. Bibó kapcsán rég elveszettek hitt józanságot – egyben ezt elhomályosító babonákat – említ. Szó esik még „karónpipázó” flegmáról és a „minek az?” lustaságáról, illetve légvárépítési hajlamról. Immár a visszaemlékezések utolsó kötetében írja: „rajtunk is kezdett kiütközni népünk egyik legvégzetesebb, egyúttal azonban egyik legvonzóbb vonása: a könnyelműség”. Végül érdemes verset is idézni, a *Nagyszombat, 1704*-et: „Ahogy csak ők tudnak roharni, a magyarok, legjobb percekben”. Ugyaninnen még hangsúlyosabb a kudarcok utáni újrakezdés képessége: „Ő ismerte a magyarok szellemét: / Hogy elég őket hadtestbe gyűjteni, / Már bátorságra kapnak, mintha senki sem / Mért volna rájuk soha vereséget.”

Az európaiságról elejtett megjegyzések is arra készíthetnek, hogy megtaláljuk mögöttük a ki nem fejtett, de érezhetően szintén átgondolt eszmemenetet. Az európaiságot nem a magyarsággal állítja szembe (bár mikor Kosztolányiról azt írja, hogy természetesen egyeztetette össze európaiságát magyarságával, ebben benne van az is, hogy nem magától értetődő ez a harmónia). A valódi ellenpólus a keletiség, amelyet a visszaemlékezésekben emleget kirívóan sokszor. Milyen a nyugati ember? Vas egyik utolsó, a *Kritikában* 1991-ben megjelent interjújában arról beszél, hogy bár Aczélt elítélte, de nem tagadta meg. „Nem váltott ki belőlem ellenindulatokat. Ebben európai voltam.” Úgy értelmezhetjük ezt a kiszólást, hogy az európaiság összefügg azzal, hogy az ember képes legyűrni acsarkodó indulatait, túllép a közvetlen reagáláson. A *Mért vijjog a saskeselyű* II. kötetében Szabó Lőrinc „mélységes európaisága” „öszönvilága vad bozótján” áttörő „tisztázó intellektus”-t jelent. Kosztolányinál hasonlóan: „éber értelem”, vagyis az európaiság: az erős ösztön- és érzelmvilágot állandó szellemi készenléttel követni, irányítani, szelídíteni tudó beállítottság. Nincsenek előre gyártott, mindenre ráhúzható dogmái, se mindent elfogadó fatalizmusa. Az egyedi adottságokhoz, változó helyzetekhez keresi mindig az épp megfelelő egyedi – bár sok vonásában általánosítható – választ. A választ, amelyben összemérheti saját önismeretét, világismeretét és hitét. Ezért fontos Európában a történelem és a személyes életút. Ezért egyfajta személyes életregény a modern lírikusok egy meghatározó ágának a munkássága. Ha úgy nézzük, az európai élete végeérhetetlen küzdelem, munkálkodás. Viszont ez a „férfias pesszimizmus [...] a nyugati ember számára mindig is az akarat és életigenlés egyik fő forrása volt”. Mindig ott áll mellette azonban veszélyként, kísértőként élet és eszmélkedés egyensúlyának megbillenése. Az *Azután* II. kötetében, a várból kitörő, értelmetlenül gránátokat hajgáló németek látványa hívja elő az épp akkor olvasott Schopenhauert vezérfonálul követő elmélkedést: „Nekem hirtelen a *Die Welt als Wille und Vorstellung* jutott eszembe róla, meg a nyugati civilizációban rejlő pusztítás és pusztulás démona. [...] fegyelem, rezignáció és eltökéltség mellett kételkedést is lehetett róla leolvasni. A nyugati civilizációt. Hát igen, gondoltam, ez a schopenhaueri *Vernunft-Erkenntnis*, az értelmi megismerés.”

„Ha szabadon csinálunk olyasmit, ami valódi szükségleteinknek megfelel, európaiak leszünk, lényegien.” *Saját és valódi* szükségleteink felismerése, és az azokhoz mért eszmélkedés, valamint cselekvés minél nagyobb szabadsága – talán így foglalható össze az európaiság lényege. (És mivel valódi szükségletekről van szó, a szabadságnak eleve megvan a rendje, nem foszlik szabadossággá. Sőt, talán elvéthetetlenül megmarad a hit erőterében.) Ezen az alapon érvel Vas a divatos irodalomelméletek azon elharapózó tétele ellen, miszerint a magyar költészet lényegi jellemzője a meg-

készség, vagyis a másodrendűség. Pedig a magyar költészet kiválóan megfelel a sajátos magyar viszonyoknak, és éppen akkor lenne másodrangú, ha csupán a nyugati mintákat tartaná szem előtt. „Miért nem veszik végre tudomásul, hogy a magyar költészet is »önálló struktúra«? Ezt azért mondom ilyen cífrán, mert hátha a *modern* szóból értenek.” Máskor (1983-ban) a Nyugat folyóirat konkrét példáján mutatja be a felületes és előítéletes hasonlítógatás komolytalanságát: „Az utóbbi évtizedekben többször is elhangzott az a nézet, hogy a Nyugat forradalma elkésett forradalom volt, amely elavult áramlatok után kullogott. Ezek azonban stílusjegyekhez tapadó felületes irodalomtörténeti spekulációk – nem sok közül van a költészet valóságához. Füst Milán – ezt igazán csak ma látjuk – sok tekintetben megelőzte a világköltészet fejlődését. Babitsot lényegesebb rokonság köti össze T. S. Eliottal, az angol költészet megújítójával, mint Swinburne-nel, aki kezdetben hatott rá. Ady olyan egyedülálló jelenség a világirodalomban, akiről semmit se mond az a filológiai feltevés, hogy fejlődése mennyi ösztönzést kapott Baudelaire lírájától. Háború alatt írt versei között egyébként akad, amelyik megdöbbenően hasonlít Apollinaire legnagyobb, legtragikusabb háborús verseihez. Mint ahogy Szép Ernő sok verse stílusával is testvérien tudna beleilleszkedni Apollinaire korábbi, dallamosabb versei közé. [...] Fontosabb ennél, hogy egy nemzet eleven irodalmának és kultúrájának időszámítása ritkán igazodik a greenwichi csillagvizsgáló vagy a párizsi izmusok időszámításához. A Nyugat forradalma éppen idejében tört ki, akkor és úgy, ahogy nekünk szükségünk volt rá.”

Néminemű összegzésként megállapítható, hogy Vas számára az irodalom az élet, a személyiség kiteljesedését szolgálja. A személyiség több összetevő egymáshoz hangolását jelenti, ugyanezt végzi el a mű. Modellezi, így segít átélni és tudatosítani a mindennapokban nehezebben átlátható jelenségeket és egymás közti viszonyaikat. Ekként értelmezhető Vas kijelentése az élet elsőbbségéről („Goethe az élet elsőbbségét vallotta a művészettel szemben – ebben megegyezett az igazán nagy költők jó részével”), és ezáltal valósul meg a rilkei program: „Igen, ez a célja minden igaz művészetnek: változtasd meg életedet.” A logika, az utalások hullámai, a ritmus, a képek úgy ütköztetik és rántják egybe az összetevőket, hogy a különálló jelenségek valami átfogó látomás részeként új arcukat mutatják. A széttartó részek összefogása a személyiség széttartó egészére (röviden: szívre és agyra, testre és szellemre stb.) való hatás biztosítéka is. Watteau képéről olvashatjuk: „ezekből az apró képekből hirtelen a valóság és látomás együttes ereje hatott szívemre és eszméletemre”. Az igazi művész jól érez rá kora mibenlétére. Ugyancsak a rokokó festőről van szó: „éppen festészetének irreális, látomásos elemeivel mond valami lényegesen igazabbat, mint a látszólagos valóságosságával [...] nagyon is meggyőző halálhangulata van ennek az édes látomásnak – s ezáltal ez kétségtelenül, habár öntudatlanul, összhangban volt a történelmi igazsággal, mert hiszen minden édességükkel is egy veszendő világ látomását sugározzák Watteau gáláns ünnepélyei.” (A „látomás” szót később, amikor nyakra-főre használják, és pusztán képek halmozását értik rajta, már ironikusan eltartja magát.)

Az *Igen is, nem is* utolsó interjújában a „Mi a költő dolga?” kérdésre így felel: „Az, hogy jó verseket írjon. Tudatosítson.” Méghozzá talán olyan dolgot tudatosítson, amit már valamiképpen tud: „tudtam, csak nem voltam a tudatában”. A legnagyobbak egyszerre képesek nyújtani a teljes átélést és a legéberebb eszmélkedést: Eliotnak „megvolt az a sajátosága, ami csak keveseknek a nagyok közül – Horatiusnak, Goethének például –, hogy aki megérti, belemerülhet a költészetbe, és közben megőrizheti függetlenségét. Ez nem az erő hiányának a jele. Nagyon felnőtten és felnőtteknek való költészet az övé.” A személyiségre alkalmazva ugyanez az értékelés: „kivételesen ihletett – tehát kivételesen józan” – írja a *Horatius noster* szerkesztőjéről.

Mit akar hát átélni és tudatosítani az irodalom? A teljesebb, érzékletesebb valóságot (Apollinaire-ről írja: „ha elszakadt a költészetben addig megszokott valóságtól, ennek az volt az oka, hogy teljesebben, érzékletesebben akarta kifejezni az élet valóságát”). A „megszokott” valóságképet akarja kiigazítani és gazdagítani: „Az irodalomnak ugyanis az emberiség legsötétebb korszakaiban is kettős a feladata: le kell lepleznie a kártékony illúziókat, de meg kell mutatnia a létezés örömét, az alapvető emberi kapcsolatok szépségét.” Ebből adódik többek között, hogy az irodalom megítélésében az is szempont, milyen körre terjed ki a figyelme, tud-e új jelenséget magába emelni, hogy teljesebb önmagával szembesítse a személyiséget: „egy vers lényegi modernsége mindig abból is állt, hogy *költészetként tudott emelni olyan anyagot, ami addig nem számított költőinek*”. A fenntartással kezelt beat-költőkről is elismeri ilyen irányú érdemeiket. Bár egyben azt is fölveti, mennyi idegen anyagot bír el a költészet: „A beat-költők maradandó értékeiről lehet vitatkozni, de nem lehet elvi-

tatni azt az érdemüket, hogy a mai emberiség érzésvilágának sok vad és új elemét erőszakolták rá a lírára – ha ugyan lírának lehet még nevezni ezt az »üvöltést«, a mai köznyelv mélységeit feldobó, nyers és nemritkán trágár beszédet.” Ha a köznyelv ilyen arányú és jellegű fölhasználását fejcsóválással szemléli is, eltalált arányú érvényesítését elismeréssel ízelgeti T. S. Eliot, Horatius, Thackeray és tulajdonképpen a legtöbbek művészetében, a maga számára is tőlük lesve el a követendő mintát: „A latin líra gyalogjáró eleganciája – mióta túljutottam kamaszkoromnak modernkedésén – eszményem és mértékem volt.”

Vas, miután kimutatja idősebb költőtársa költészetében a belső feszültségeket, így ír: „Ezek az ellentétek azonban csak akkor jelentkeznek, ha elemezzük Füst verseit, s nem ha olvassuk. E tekintetben egy költő nagyságának két ismérve van: mennyi ellentét fűti költészetének anyagát, s milyen simán és tökéletesen tudta ezeket az ellentéteket művében feloldani.” Figyelembe kell itt vennünk az „e tekintetben” korlátozását. Mert az ellentétek elrejtését, a könnyedség látszatát – alighanem első közelítésben ezt kell értenünk az oly gyakran használt „elegancia”, „előkelőség” szavakon – ugyan nagyra becsüli Vas, de nem a legtöbbré. A könnyed fölémelkedés, a dolgok természetes egybelátása, a mesterség, a tudás előzékeny elrejtése, röviden talán úgy mondhatnánk, az ízlés magabiztossága hozza létre az eleganciát: „annak az elegáns életnek, amelyikben, mondom, irodalom, szellem, elegancia, nők – mindez egy volt és összetartozott”; „a lírai közlés személyes és személy fölötti szférájának összeolvadása, természetes és elegáns alkímiája”; „ez az elegancia [...] mindent úgy csinál, hogy ne lehessen észrevenni”; „elegáns költő. Ez nem a formaművészet fitogtatásában nyilvánul meg – inkább elrejtésében”; „Nadányinak azonban van bátorsága a szerelem derűjéhez, természetes ragyogásához, egészséges szárnyalásához és elegáns könnyedségéhez”. (Reviczky, Kosztolányi és Nadányi esetében a trubadúrköltészet auráját idézi ez az elegancia – és annak kései leszármazottját, a táncdalt –, így a közérthetőség, a nőiesség és az eszményítés vonásaival gazdagodik a jellemzés.) Mindez a könnyedség azonban mintha megragadna a gyógyító-vigasztaló szerepben. Kálnoky versét elemezve írja: „ez az előkelő versmágia sohasem hatásvadászó vagy kérkedő. Azt meg szinte fölösleges hozzátenni, hogy ehhez az előkelőséghez hozzátartozik a tömörség – ebben a költészetben minden gazdaságos és célirányos. E cél nagyon személyes, mondhatnám, terapeutikus: helyreállítani, legalább szellemileg, a széttűllött egészséget.” A félelmetesebb nagyság kevésbé fedi el, simítja le az éleket. Érdekes kettősséggel fogalmaz Kosztolányi kapcsán, mintegy szembeállítva szép életet és költői nagyságot: „Túl elegáns, túl bölcs volt ő ahhoz, hogysem becsvágyát a befejezett remekművek, a komoly tökéletesség tartósan vonzhatták volna. Úgy látszott, valami fennkölt léhaság tiltakozott benne a »nagy költészet« ellen.” A léhaság ugyanakkor Vas szerint elengedhetetlen a költészetéhez. Háborús feljegyzéseiben egy Örleyvel folytatott vitát örökít meg: „szerinte a versben van valami léhaság a prózával szemben. Szívesen veszem föl a kesztyűt. Persze. A legmagasabb és legrajongóbb mondanivaló közben is gondot fordítani a sorok ütemére, az utolsó szavak hangzóinak összecsengésére, kétségkívül nagyon nagy léhaság. Azt azonban ő is elismeri, hogy bár a vers nem »komoly« műfaj, azért nemcsak a legléhább, hanem egyben a legszentebb is. De ki ne jönne rá, hogy szentsége éppen a léhasásából ered?” Kosztolányi „léhasága”: a kifejezés, a tálalás szerepének fölnagyítása az igazság keresésében?

Minden elegancia és nagyság mellett vagy talán fölött ott van még egy titokzatos típus, az *evangéliumi* személyiség és költészet. Mit érthet rajta Vas? Ritkán használja, kimondottan csak Radnóti és Bibó esetében: „e versek önmagukban véve is a költészetnek azokhoz a ritka remekműveihez tartoznak, melyek a művészi tökéletességet az erkölcsi tökéletességgel párosítják. [...] Radnóti ezekben a versekben jutott el ahhoz a végső, evangéliumi szeretethez, ahová a mi korunkban csak a szocialista eszmén és erkölcsön át lehetett eljutni”; „De itt nem lehet kettéválasztani a költészetet és az életet, illetve a halált. Vannak olyan versek, amelyek beteljesítik Keats esztétikáját, [...] hogy »a szépség az igazság, az igazság a szépség«. Ahol olyan szorosan és elválaszthatatlanul függ össze az erkölcs és a szépség, mint az *Evangéliumban*. Ezért, azt hiszem, le is írtam én Radnótinak ezekről a verseiről, hogy evangéliumi versek. Ezt nemcsak és nem annyira a felfogásáról írtam, mint inkább arról, hogy az erkölcsnek és a szépségnek, az életnek, a halálnak és a szépségnek ez az elválaszthatatlan egysége van bennük”; „ő ezt a végső optimizmusát a legcsüggesztőbb fordulatokban is meg tudta őrizni. [...] Volt valamilyen evangéliumi vonás, nemcsak az átszellemült bizakodásában, hanem abban is, hogy ehhez a realitáson túli, vagy mondjuk pontosabban, realitástól független bizakodáshoz hajlandó volt saját személyét nyújtani fedezetül.” Mi lehet ez?

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BERTHA Bulcsú, *Írók műhelyében*, Szépirodalmi, 1973.
Bölcsen teszi a költészet, ha elfordul a politikától – Beszélgetés Vas Istvánnal, kérdező: Kovács Dezső, Kritika, 1991/3.
 FENYŐ István, *Vas István*, Akadémiai, 1976.
 KABDEBÓ Lóránt, *Elvesztett otthonok*, Csokonai, 2003.
 KARDOS László, *Száz kritika*, Szépirodalmi, 1987.
 POMOGÁTS Béla, *Eszmények védelmében – Vas István tanulmányairól*, Parnasszus, 2008. nyár.
 RÓNAY György, *Az olvasó naplója*, Vigília, 1958/11.
 SÜKÖSD Mihály, *Seregszemle*, Szépirodalmi, 1986.
 VAS István, *Az ismeretlen isten*, Szépirodalmi, 1974.
 VAS István, *Igen is, nem is*, Szépirodalmi, 1987.
 VAS István, *Ki nekem Jézus?*, Vigília, 1970/12.
 VAS István, *Mért vijjog a saskeselyű?*, I–II., Szépirodalmi, 1981.
 VAS István, *Nehéz szerelem*, I–II., Szépirodalmi, 1983.
 VASY Géza, *Vas István: Igen is, nem is*, Tiszatáj, 1988/6.

BMZ, Téglák-projekt (Téglák társadalma, Koldus), 2013